

– Hakemli Makale –

BİR MÜCEDDİD OLARAK ŞÂH VELİYYULLÂH ED-DİHLEVÎ'DE TEVHİD VE ŞİRK ANLAYIŞI

Fatih GÜNGÖR

Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kelam Bilim Dalı Doktora Öğrencisi

fthgungor@gmail.com

ÖZ

İslam dininin temel ilkesini, tevhîd inancı oluşturmaktadır. Ona muhalif olan veya onu bozan her unsur ise, şirk olarak nitelendirilmiştir. Bu adlandırmalar, dinin tanımıyla doğrudan ilişkilidir. Zira dinin aslını koruması, onun sınırlarının bilinmesiyle mümkündür. Bu durum, dinin anlaşılması, yaşanması, tebliği, temsili ve topluma yansıma şekillerinde olumlu bir etki oluşturur. Zaman içerisinde bu sınırların matlaşması söz konusu olabilir. Fakat bu hususta gündeme gelecek her türlü belirsizlik, dinin yukarıda belirtilen yönlerinde olumsuz etkiye yol açacaktır. Buna sebep olabilecek en büyük etken ise insan; yani algı ve yorum faktörüdür. Böyle bir durumda dini aslî konumuna kavuşturmak için yapılması gereken ilk şey, onun aslî sınırlarına yeniden vurgu yapmak olsa gerektir. İslam dininin saf tevhîd anlayışında, tarihin akışı içerisinde insan unsurunun etkisiyle çeşitli bozulmalar olmuştur. Özellikle farklı inanç ve kültürlerle beslenmiş kişilerin sonradan intisap ettikleri dini, önceki birikimleriyle yorumlamaları, dinin aslında bulunmayan şeylerin ona dâhil edilmesine neden olmuştur. Bu olumsuz durumun, çeşitli dönemlerde farklı âlimler tarafından ıslah veya tecdid gibi isimler altında izalesi yoluna gidilmiştir. Bu konudaki sembol isimlerden bir tanesi de, Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî'dir. Onun bid'at ve hurafelerle mücadelesi her ne kadar bazı yönetsel sorunlar barındırsa da, probleme sebep olan anlayışı hedefe koyması yönüyle kıymetlidir. Zira o, sorunları nedenleriyle ele almaya ve somut/ilkesel çözümler sunmaya çalışmıştır. Tarih içerisinde bu bağlamda yapılan özgün çalışmaların güncellenmesi, günün aynı nitelikteki sorunlarına ışık tutması açısından önemlidir. Bu makalede, Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî'nin bid'atlerle mücadele bağlamında tevhîd ve şirk konusundaki düşünceleri ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî, tevhîd, şirk, tecdid, bid'at.

SHAH WALIYULLAH AL-DIHLAWI'S UNDERSTANDING OF TAWHID AND SHIRK AS A MUJADDID

The basic principle of Islamic religion is the belief in Islamic Monotheism/Tawhid. Every element opposing or disrupting it is described as shirk. These nomenclatures are directly related to the definition of religion. Because the protection of the original

religion, it is possible to know the limits. This issue has a positive effect on the understanding, experience, communiqué, representation and reflection on society. Over time, these limits may be a matter of dulling. But any uncertainty about this issue will have a negative impact on the above aspects of religion. The biggest factor that can cause this is human; that is, perception and interpretation factor. In such a case, the first thing that needs to be done to restore religion to its original position should be to re-emphasize its original limits. In this pure monotheistic understanding of Islamic religion, there have been various distortions in the course of history by the influence of the human element. The fact that the people from different beliefs and cultures interpreted the religion they joined last with their previous knowledge caused what is not in the original belief to be added into the new religion. This negative situation has been tried to be corrected by different scholars in different periods under the names of islah/improvement or tajdid/regeneration. One of the symbolic names in this subject is Shah Valiyullah ed-Dihlawi. Although his struggle with bid'ahs and superstitions contains some methodological problems, it is valuable in that it aims at the understanding that causes the problem. Because he has tried to deal with the problems for their reasons and to offer concrete/principled solutions. Updating of original works in this context in history is important for shedding light on the same quality problems of the day. In this article, the thoughts of tawhid and shirk of Shah Veliyyullah ed-Dihlevi, will be discussed in the context of combating bid'ahs.

Keywords: Kalam, Shah Valiyullah ed-Dihlawi, tawhid, shirk, tajdid/regeneration, bid'ah/innovation.

GİRİŞ

Bir dinin tanınırlığı ve kabullenilirliği üzerinde, o dinin kendisini nasıl tanıttığı kadar müntesiplerinin temsili de etkilidir. Temsilde seviyenin yükseltilmesi, gerek ilgili dinin aslî prensiplerinin korunması gerekse doğru bilinip tanınması açısından önem arzeder. Bu durum ise o dinin âlimlerinin irşât faaliyetleriyle doğrudan ilgilidir.

İslam, insanlığı aydınlatmak, onları her iki cihanda saadete ulaştırmak için gönderilmiş; tebliği, tebyini ve pratiği peygamberler vasıtasıyla yapılmış ilâhî bir dindir. Bu dini, tebliğ edildiği hal üzere korumak ve yaymak; müntesiplerini, iman ve amel yönünden kuvvetlenmeleri için bilgilendirmek ve temsil seviyesini yükseltmek din âlimlerinin görevi olmuştur. Fakat İslam tarihinin farklı dönemlerinde bu görev, iç ve dış unsurlardan kaynaklanan siyasi, sosyal ve ekonomik sebeplerin etkisiyle bazen zafiyete uğramıştır. İslam toplumunun kendi içerisinde çıkan ihtilaflar, ilim erbâbını gayrimüslimler arasında İslâm'ı yayma işinden daha çok, mezhepler arasında ortaya çıkan ve özellikle dinin asıl konularının dışındaki hususlara (furua) dair ihtilaflarla ilgilenmeye yönlendirmiştir. Böyle dönemlerde ise toplumda dinin aslından uzaklaşma, bid'at ve hurafelere yönelme daha çok görülmüştür.

İslam'la şereflenmesi sahabe dönemine denk gelen Hint Alt Kitası, 18. yüzyılda tam da yukarıda ifade edilen duruma uygun bir dönem yaşamaktaydı. Babürlü hükümdarı Evrengzib Âlemgîr (v.1118/1707)'in vefatının hemen ardından ortaya çıkan taht kavgaları, Babürlü devletin

temellerini sarsmakla kalmamış; Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî (1114-1176/1703-1762)'nin yaşadığı Delhi bölgesinin de kan gölüne dönmesine sebep olmuştur.¹

Dihlevî henüz dört yaşlarındayken başlayan şehzâde kavgaları ve bu durumun tetiklediği diğer savaşlar, onun vefatına kadar olan yaklaşık elli beş yıllık zaman dilimi boyunca devam etmiştir. Yirmi kadar kişinin saltanat iddiasında bulunduğu, ancak bunlardan sadece onunun hükümdar olabildiği bu süre zarfında, savaşların bırakabildiği bütün olumsuz mirası bölge halkı yaşayarak görmüştür.² Babürlü İmparatorluğunun parçalanması neticesinde Müslümanlar çeşitli devletler içerisine dağılmış; Sihler, Catlar ve Maratalar gibi bölgedeki İslâmî olmayan grupların Müslümanlara eziyeti başlamıştır.³ Zulüm, yağmacılık, kan davaları ve aşiret kavgaları güven ortamını yok ederken⁴ buna bir de memurların görevlerini suistimal etmeleri ve devlet erkânının ahlaksızlıkları eklenmiş,⁵ böylece özellikle Delhî, siyasî ve sosyal kargaşanın merkezi haline gelmiştir.

Bir ülkede/bölgede siyasî ve sosyal kargaşaların ekonomiyi zayıflatması kadar inanç ve ahlâkî değerler üzerinde de olumsuz etki yapması kaçınılmazdır. Yukarıda kısaca değinilen tüm bu olumsuzluklar, toplumun ahlâkî ve dinî yapısında daha önce başlamış olan bozulmaların Dihlevî'nin yaşadığı asırda da devam etmesine neden olmuştur. Öyle ki, dinî duruma bakıldığında; Hindu dinî bayramlarına Müslümanların da katıldığı,⁶ şirk unsuru taşıyan bazı Hindu geleneklerinin Müslümanlar tarafından da yaşatıldığı, falcılarının ve kâhinlerin el üstünde tutulduğu, hükümdarların bile kötülüklerden ve musibetlerden kurtulmak için -derviş(!)lerin yönlendirmesiyle- ümitlerini mezarlarda yatanlara bağladığı bir tablo

¹ Konukçu, Enver, "Babürlüler", *DİA*, IV, ss. 400-404.

² Celbânî, G. N., *Şah Veliyullah Dihlevî Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 2002, s. 45; Konukçu, Enver, "Babürlüler", *DİA*, IV, ss. 402-403; Daudî, Halid Zaferullah, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İstanbul, 1995, s. 100.

³ Celbânî, G. N., *Şah Veliyullah Dihlevî Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 2002, s. 47.

⁴ Celbânî, G. N., *Şah Veliyullah Dihlevî Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 2002, s. 45.

⁵ Daudî, Halid Zaferullah, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İstanbul, 1995, s. 102.

⁶ Bu konuda İmam-ı Rabbânî (v. 1034/1624)'nin 266. Mektubunda geçen ve kendisinin: "Kâfirlerin âdet ve geleneklerini icra eden, imanlı oldukları halde onların günlerini kutlayan müslümanların cenaze namazlarını kılmak lazımdır. Bu gün yapıldığı gibi onları kâfirlerden saymak olmaz." ifadeleri, hem bölgenin gerçeklerine ışık tutması, hem de dönemin sorunlarına yaklaşım tarzı bakımından anlamlıdır. Bk. Serhindî, Ahmed Fârûkî, *Mektûbât-ı Rabbânî*, c. I, s. 575.

karşımıza çıkmaktadır.⁷ Tüm bunlara bir de Şîî-Sünnî ihtilafının zirve yapması⁸ eklenince, bu tablo daha da vahim bir hal almıştır.⁹

Aslında dinî alandaki bu erozyonda, bölgedeki din ve inanç çeşitliliğinin yanı sıra, her şeye kutsallık yükleme kültürü ve senkretik din anlayışının da olumsuz etkisinin olduğu ifade edilebilir. Buna âlimlerin, Müslüman Hintlileri ilmen ve irşâden yeterli ilgiden mahrum bırakmaları da eklenince, halk arasında Putperest-Hint inancına daha yakın örf, âdet ve geleneklerin oluşması kaçınılmaz olmuştur. İşte böyle bir ortamda Şâh Veliyullâh ed-Dihlevî ve onun takipçileri, dînî ilimlerin ihyası hususunda bir ekol olmuşlardır. İnsanları, İslam'la hiçbir alakası olmayan fakat nesilden nesile intikal eden bid'at, hurafe ve geleneklerden uzaklaştırarak doğru İslam anlayışına yönlendirmeye çalışmışlardır.¹⁰

Şâh Veliyullâh, dinî ilimleri ihya etmesi yönüyle “Hindistan'ın Gazâlî'si”, bid'at ve hurafelere karşı mücadelesi sebebiyle de “Hindistan'ın İbni Teymiyye'si” diye nitelendirilmiştir.¹¹ Fakat o, tüm bu mücadelesinde, orta yolu izleyerek uzlaştırıcı, birleştirici ve mutedil bir yaklaşım sergilemiştir. Dihlevî, hurafelerle mücadelede sûfilîği değil, onun bünyesine sonradan dâhil edildiğini düşündüğü bâtil inançları hedef almış ve böylece sûfilîğe yeni bir hayat ve istikamet kazandırmaya çalışmıştır.

⁷ Daudî, Halid Zaferullah, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İstanbul, 1995, ss. 102-103.

⁸ Bu ihlilaf özellikle, Ehl-i Sünnet çizgisinde olan Babürlü hükümdarı Evrengizib'den sonra hükümdar olan Bahadır Şâh(v.1124/1712)'in şîî görüşleri yaymaya çalışmasıyla şiddetlenmiştir. Hatta bu doğrultuda onun, hutbelerde “Aliyyun Veliyyullâh, Vasıyyu Rasûlillâh” ifadelerini ekletmesi, Müslümanlar arasında ciddi bir çekişmeye sebebiyet vermiştir. Herhangi bir uzlaşmanın, iman zayıflığı kabul edildiği bir ortam oluşmuş; bu durum da çeşitli şiddet olaylarına sebebiyet vermiştir. Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî, bu tartışmaları bitirmek için *İzâletü'l-Hafâ an Hilâfeti'l-Hulefâ* adlı eserini kaleme almıştır. Fakat onun yakın arkadaşlarından birinin fanatik bir şîî tarafın Muharrem ayında vurulması ve akabinden vefat etmesi, durumun vehâmetini ve bu çözümün de yetersiz kaldığını gösteren örneklerden biridir. Bk. Daudî, Halid Zaferullah, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İstanbul, 1995, s. 102; İlhan, Mehmet, *Şah Veliyullah Dihlevî'nin Kelâmî Görüşleri*, İstanbul, 2007, s. 21; Celbânî, G. N., *Şah Veliyullah Dihlevî Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 2002, ss. 24, 50.

⁹ Tüm bu olumsuzlukların yanı sıra bazı güzellikler de yok değildi. Özellikle yine bir Babürlü hükümdarı olan, dünya hayatına düşkün ve ayyaş biri olarak bilinen Muhammed Şâh (v. 1161/1748)'in ilme ve âlimlere hürmet göstermesi, dönemindeki meşhur âlimlerin Delhi'de toplanmasına sebebiyet vermiştir. O devirde sadece Delhi'de yirmi iki tane meşhur âlimin varlığından bahsedilir. Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî'nin babası Şeyh Abdurrahîm(v. 1131/1718)'in kurmuş olduğu Rahimiyye Medresesi de gerekli ilgiyi görmüş olup hatta artan öğrenci sayısı nedeniyle barınma ihtiyacını karşılamak için Şâh Cihân mahallesi bu medreseye tahsis edilmiştir. Bk. Celbânî, G. N., *Şah Veliyullah Dihlevî Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 2002, s. 45; İlhan, Mehmet, *Şah Veliyullah Dihlevî'nin Kelâmî Görüşleri*, İstanbul, 2007, s. 16.

¹⁰ Daudî, Halid Zaferullah, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İstanbul, 1995, ss. 102-103.

¹¹ Karaman, Hayrettin, *İctihad, Taklîd ve Telfik Üzerine Dört Risale, Şah Veliyullah ve İkd'ul-Cîd Risalesi*, İstanbul, 2000, s.116.

Dihlevî, döneminin Müslüman bir aydını olarak, İslâm'ın hakikatlerini örten bid'at ve hurafe perdelerini açıp İslâmî düşüncüyü yeniden canlandırmaya özel gayret göstermiştir. Bunun gerçekleşmesi için İslâmî simge ve sembollerin/Şeâir-i İslâm'ın¹² aslî hali üzere korunmasının gerekliliği üzerinde de durmuştur.¹³ Zira bid'atler, birey ve toplumu dinden uzaklaştırırken; şeâir yani peygamber, namaz, oruç, hac, kurban, Ka'be, ezan, minare, cami, tesettür gibi simge ve semboller ise onların dine bağlı bir hayat sürmelerine yardımcı olmuştur.¹⁴

Toplumun ıslahı ve İslâmî ilimlerin ihyası noktasında, akâid, hadîs, fıkıh, ilm-i nazar, hilâfet, siyâset, irşâd-nasihât ve eğitim gibi farklı alanlarda özgün açıklamalar yapan Dihlevî'nin faaliyetleri birçok ilmî çalışmaya konu olmuştur.¹⁵ Tüm bu gayretlerinde ana referans noktası, Müslümanların birbirlerine yakınlaştırılması, onların gönüllerinin birleştirilmesi ve disipline edilmesi olmuştur.¹⁶

Bu makalede, *et-Tefhîmâtü'l-İlâhiyye* ve *Hüccetüllâhî'l-Bâliğa* adlı eserleri ile *el-Cüz'ü'l-Latîf* adlı otobiyografisindeki açıklamalarından hareketle, dinin aslının korunmasına yönelik çalışmalara Dihlevî perspektifinden bir katkı sunmak ve özellikle güncelliğini hiç yitirmeyen şirk ve tevhîd anlayışının birbirine karıştırıldığı durumlar için bir turnosol oluşturmak amaçlanmıştır. Bunu gerçekleştirmek için ise şu iki konu üzerinde durulmuştur. Birincisi, onun tevdîd faaliyetleri kapsamında şirk ve bid'atlerle

¹² Dihlevî bu kavramla neyi kastettiğini şöyle ifade etmektedir: "Şeâirle, Yüce Allâh'a ibadette kullanılan, duyularla algılanabilen açık şeyleri kastediyorum. Bunlar yalnızca Allâh'a özgü kılınmış şeyler olup; onlara gösterilen saygı, Yüce Allâh'a saygı; onlara karşı gösterilen saygısızlık da, Yüce Allâh'a karşı saygısızlık kabul edilmiştir." ed-Dihlevî, Şâh Veliyullâh, *Hüccetüllâhî'l-Bâliğa*, I, Beyrut, 2005, s. 133. Dihlevî'nin bu konudaki görüşlerinin bir değerlendirmesi için bk. Özarslan, Selim, "Dihlevî'ye Göre İslâm'ın Sembollerini/Şeair-i İslâm", *Bilimname*, Sayı: XVIII, 2010/1, s. 229-250. Konunun daha geniş bir perspektifle incelemesi için bk. Özarslan, Selim, "Şeâir-i İslâm'ın Oluşumunda Hz. İbrahim (a.s.) Şeriatının Rolü", *Diyanet İlmî Dergi*, c. 53, Sayı: 2, Nisan- Mayıs-Haziran 2017, Ankara, ss. 11-40.

¹³ ed-Dihlevî, Şâh Veliyullâh, *Hüccetüllâhî'l-Bâliğa*, I, Beyrut, 2005, ss. 133-144.

¹⁴ Özarslan, Selim, "Dihlevî'ye Göre İslâm'ın Sembollerini/Şeair-i İslâm", *Bilimname*, Sayı: XVIII, 2010/1, s. 250. Şâh Veliyullâh'ın "Şeâir-i İslâm"ın muhafazası ile ilgili açıklamaları her ne kadar dinin asliyetinin koruması noktasındaki çalışmalarının bir parçası olsa da, bu çalışmada daha çok onun tevhîd ve şirk konusundaki görüşleri ele alınacağından bu konuya ayrıca yer verilmeyecektir.

¹⁵ Dihlevî hakkında, gerek Müslüman bilim adamları gerekse batılı araştırmacılar tarafından birçok eser kaleme alınmıştır. Bunların etraflıca bir dökümü için bk. Aydın, Ahmet, "Bir Bibliyografya Denemesi: Şah Veliyullah ed-Dihlevî'yi Konu Alan Çalışmalar", *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 4, c. IV, Sayı: 8, 2013/2, ss. 29-77; İlhan, Mehmet, *Şah Veliyullah Dihlevî'nin Kelâmî Görüşleri*, İstanbul, 2007, ss. 37-43.

¹⁶ Celbânî, G. N., *Şah Veliyullah Dihlevî Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 2002, s. 73.

mücadelesi ve bu mücadeledeki yöntemi; ikincisi ise, tevhîd ve şirk konusundaki görüşleridir.

1. Dihlevî'de Bid'atlerle Mücadele ve Yöntem

Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî'nin düşünce hayatının dönüm noktasını, onun hac seyahatinin oluşturduğu kabul edilir.¹⁷ Bid'atlerle mücadele ve tecdîd faaliyetleri kapsamında takip ettiği yöntemin kodlarını da burada aramak, yerinde bir uğraş olsa gerektir. Zira hac dönüşü onda ciddi bir değişim farkedilir. Konuşmasında farklılaşma hissedilirken, eğitim-öğretim metotlarında da değişiklikler yaptığı görülür.¹⁸

O, eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanı sıra yazım hayatına da ağırlık vermeye başlamış ve birkaç eseri dışındaki tüm kitaplarını, yani tecdîd ve islah çerçevesinde değerlendirilen tüm görüşlerini hac yolculuğu sonrasında kaleme almıştır.¹⁹ Bu durum, yaşanan buhran döneminin sorunlarına Dihlevî'nin sunduğu reçetelerin, onun hac yolculuğuyla doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Fakat bu, onun önceki birikimini tamamen bir kenara bıraktığı anlamına gelmez. Aksine onun problemlere yaklaşımında, küçüklüğünden beri içerisinde büyüdüğü tasavvufi/sufistik ortamın tesiri yoğun olarak görülür.²⁰ O yaptığı çalışmalarda, her iki dönemde²¹ kendisinde ayrı ayrı iz bırakan tasavvufi ve hadis merkezli yaklaşımı mezcederek/harmanlayarak birçok alanda uzlaştırıcı bir yöntem takip etmiştir.

Yaptığı çalışmaların ana eksenini, dinin doğru anlaşılıp asliyetini koruması, dinî ilimlerin yayılması, İslâmî düşüncenin yeniden canlandırılması ve Müslümanların derlenip toparlanmasının oluşturduğu görülür.²² O, bu bağlamda tecdîd ve ihyâ hareketinin, fıkıh, kelâm ve tasavvuf ilimleri üzerinde yoğunlaşmakla gerçekleştirilebileceği kanaatinden olsa gerek bu alanlara ayrı bir önem vermiştir.²³

¹⁷ İlhan, Mehmet, *Şah Veliyullah Dihlevî'nin Kelâmî Görüşleri*, İstanbul, 2007, s. 26.

¹⁸ Celbânî, G. N., *Şah Veliyullah Dihlevî Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 2002, s. 32.

¹⁹ Celbânî, G. N., *Şah Veliyullah Dihlevî Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 2002, s. 29.

²⁰ Mistik yapının Dihlevî'nin yorumlarına etkisi ile ilgili olarak bk. Bulut, İsmail, "Dehlevi Düşüncesinde Mistik Yapı ve Rüya Kavramının Önemi", *Kelâm Araştırmaları*, c. 9, Sayı: 2, 2011, ss. 77-92.

²¹ Hac yolculuğundan önceki ve sonraki dönem.

²² en-Nedvî, Vâdîh Reşîd el-Hasenî, *Târîhu's-Sekâfeti'l-İslâmiyye*, Leknev (Hindistan), 2014, s. 72.

²³ Şah Veliyyullâh'ın Kelâmî görüşleri konusunda detaylı bilgi için, biri Dokuz Eylül Üniv. S.B.E.'de Mehmet İlhan tarafından; diğeri Ankara Üniv. S.B.E.'de İsmail Bulut tarafından yapılan iki ayrı doktora çalışmasına bakılabilir.

Şâh Velîyyullâh, bu üç alana yoğunlaşırken bunları müstakil olarak değil birbirleriyle irtibatlandırarak ele alır.²⁴ O, değerlendirmelerinin daha çok vehbî olduğunu vurgulamak adına şu ifadeleri kullanır: “Bu zayıf [kul] üzerindeki en büyük nimet şudur ki, bana fâtihiyyet hil’ati giydirildi, bu âhir zamanın fethi bendenizin ellerine verildi ve irşâd ile emrolundum.”²⁵ Dihlevî, fıkıhla ilgili uygun görülen (merzî) şeyleri biraraya getirmek üzere, fıkıhî hadise dayalı olarak en başından binâ etmekle; hadislerin sırlarını, hükümlerdeki maslahatları/faydaları ve Peygamber (sav)’in Allâh Teâlâ’dan getirdiği teşvik ve isteklendirme/terğîbât türünden olan diğer başka şeyleri öğretmekle yükümlü kılındığını belirtir. O, bu durumun kendisinden önce başka hiç kimseye verilmediğine işaret ederek: “Bu öyle bir fendir ki, [bu konudaki] bütün zorluğa (celâlet) rağmen bu[nu gerçekleştiren] fakîrden önce hiç kimse bendenizin söylediklerinden daha dikkate değer bir söz söylememiştir, -eğer bir kişi bundan şüphe ederse *Kavâid-i Kübrâ* adlı kitaba baksın ki, Şeyh İzzeddin bütün çabalarına rağmen [bu kitabında] bu fennin yüzde birini dahi başaramamıştır- [bunu yalnız ben başardım]. Hakk’ın râzı olduğu bu burhânın tasavvuf yoluyla bu devrede nasıl elde edileceği bana ilham buyruldu ki ben bunu *Leme’ât* ve *Eltâfû'l-Kuds* adlı iki risâlede ele aldım ve ortaya koydum.”²⁶ der.

Şâh Velîyyullâh ed-Dihlevî, Akâid ve Kelâmla ilgili hususlarda da aynı usûl üzere, yani kesbî ilimlerin yanı sıra, kendisine ilhâm olunduğunu ifade ettiği ilimlerle değerlendirmeler yaptığını belirtir. O, Ehl-i Sünnet’in kendisinden önceki kişilerinin akâidini, delil ve hüccetlerle ispat ettiğinden; kendi ifâdesiyle, [bu akideyi] akli esas alan kişilerin ortaya koydukları çerçöpten temizlediğinden ve bunu, artık bu konuda bir ihtilâfa mahal vermeyecek kesinlikte açıkladığından bahseder.²⁷

²⁴ Dihlevî’nin, dinin aslı yapısına sadık kalarak dini yeniden yapılandırılma çalışmalarına yaptığı en önemli katkısının, Fıkıh ilmini Hadis’e bağlaması ve çeşitli sûfî tarikatlarını Sünnî İslam içerisinde sindirmeye çalışması olduğu ifade edilir. Bk. Bulut, İsmail, “Dehlevî Düşüncesinde Mistik Yapı ve Rüya Kavramının Önemi”, *Kelam Araştırmaları*, 9: 2 (2011), s. 79.

²⁵ ed-Dihlevî, Şâh Velîyyullâh, “el-Cüz’ü'l-Latîf fî Tercemeti'l-Abdî'z-Zaîf (Zor Zamanda Âlim Olmak: Şâh Velîyyullâh Dihlevî’nin Kendi Kaleminden Hayatı)”, Çev. Özgür Kavak, *Divân İlmi Araştırmalar*, c. 9, Sayı: 17, 2004/2, ss. 131-132.

²⁶ ed-Dihlevî, “el-Cüz’ü'l-Latîf”, ss. 131-132.

²⁷ ed-Dihlevî, “el-Cüz’ü'l-Latîf”, s. 132. Dihlevî, özellikle şâhidin gaibe delil getirilmesi konusunda kelâmcıları yoğun bir şekilde eleştirmiştir. Gerçi bu konu İslam düşünce tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Bununla ilgili olarak geniş bilgi için bk., Altıntaş, Ramazan, *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, İstanbul, 2003, ss. 281-286.

Dihlevî, “Bana kemâlât-ı erba’anın ilmi, yani bütün genişliği ve derinliğiyle ibdâ’, halk, tedbîr ve tedellînin bilgisi bahşedildi. Ve insan nefsinin [idrâk] kabiliyeti ve herkesin meâl (son) ve kemâlîni feyiz olarak buyurdular. Bu iki yüce ilmin etrafında bu fakîrden önce hiç kimse dolaşmamıştı, [ilk defa bunu ben ele alıyorum].”²⁸ ifadeleriyle, bu konudaki açıklamalarını kendisine ilham olunan ilimler ışığında yaptığını vurgular. Yine O, yaşadığı asrın salâhının/iyiliğinin amelî hikmette olduğunu; bunu da tam bir genişlikle açıkladığını ve bunun kitap, sünnet ve sahâbe sözleriyle tam bir uyumunu sağladığını belirtmektedir.²⁹

Dihlevî, dini islâh ve tecdîd faaliyeti kapsamında bid’atlere karşı yürüttüğü mücadeleye atıfla şu ifadeleri kullanmaktadır: “Hazreti Peygamber’den menkul olan/aktarılan dini, ona sonradan dâhil olan ve tahrif edilen hususlardan ayırdım; neyin sünnet olduğunu ve neyin hangi fırkalar tarafından ihdâs edilmiş bid’at olduğunu ortaya koyup bunu ifade ettim.”³⁰

Kendisini bir müceddid olarak tanıtan Şâh Veliyyullâh, bir müceddidin de kelâm, fıkıh ve tasavvuf alanlarının her birinde faaliyet göstermesi gerektiği kanaatinde. Bu bağlamda kelâm alanında da düşüncelerini ortaya koyan Dihlevî’nin daha çok bid’at ve hurafeler konusuna odaklandığını görmekteyiz. Zira yaşadığı dönemde İslâm âleminin birçok yerinde pek çok hurafe kendini göstermişti. Açıkta açığa kabirlere tapınmayı ifade eden hareketler, kabirde yatanlardan korkma, onlardan medet umma, Yaraticıyı ve O’nun buyruklarını hafife alma, bazı büyüklere saygıyı Allâh’a tazim noktasına kadar götürme, türbeleri ve mezarları haccedercesine ziyarette bulunma gibi anlayışlar çok yaygındı. Yine mescidlerin bakımsız ve harap bırakılmasına karşılık, türbelerin tertemiz ve şatafatlı tutulması hemen her yerde kendini göstermekteydi. İşin garibi ise, ilim sahibi olduğunu iddia eden pek çok kişinin, bunları te’vil edip değişik yorumlar getirerek caiz olduğuna hükmetmeleriydi.³¹

Dihlevî’yi inanç alanında bir tecdîd faaliyetine yönlendiren, o günkü toplumun içerisinde bulunduğu bu hazin tablo olsa gerektir. Ancak onun değerlendirmelerinde ön plana çıkardığı vehbîlik/ilham ve rüya konusu, var olan sorunları tamamen ortadan kaldırmadığı gibi bir kısmının pekişmesine, problemin kaynaklarından birinin devamına ve hatta yeni sorunlara neden olmuştur.

²⁸ ed-Dihlevî, “el-Cüz’ü’l-Latîf”, s. 132.

²⁹ ed-Dihlevî, “el-Cüz’ü’l-Latîf”, s. 132.

³⁰ ed-Dihlevî, “el-Cüz’ü’l-Latîf”, s. 132.

³¹ es-Siyelkûtî, Muhammed Beşîr, *eş-Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî*, Beyrut, 1999, ss. 99-104, 115-117.

2. Dihlevî'de Tevhîd ve Şirk Anlayışı

Şâh Veliyullâh ed-Dihlevî'ye göre Müslümanların içerisinde bulunduğu ve İslâm'ın aslından uzak bu yaşamın gerçek sebebi, tevhîdin gerektiği şekilde anlaşılabilmesi, şirkin özüne ve müşriklerin özellikle de cahiliye dönemindeki müşrik Arapların inançlarının hakikatine vâkif olunamamasıydı. İşte bu yüzden Dihlevî, tevhîd, şirk gibi kavramlar üzerinde önemle durmuş ve yanlışlığın kaynağını göstermeye çalışmıştır. Ona göre büyük çoğunluk, şirk, canlı ya da cansız herhangi bir varlığı Allâh'ın zâtı ile aynı tutmak; O'nun dengi ve misli kabul etmek; ona, Allâh'a ait bütün sıfat ve fiilleri izafe etmek; o varlığın yaratıcı, rızık verici, öldürücü, hayat verici vb. olduğuna inanmak şeklinde anlamışlardır. Onlar, Allâh'a ait bazı sıfatların, O'nun katında mukarrab bulunan bazı sevgili kullarına nisbet edilmesinde bir sakınca görmemişler ve bunu şirk olarak algılamamışlardır. Kezâ onlar, Allâh'a gösterilebilecek saygının bazı insanlara gösterilmesini de tevhîde aykırı bulmamışlardır.³²

İşte asıl sorunun bu anlayışta yattığını gören Şâh Veliyullâh, önce şirkin mahiyetinin iyi anlaşılması, daha sonra ise gerçek tevhîdden maksadın ne olduğu üzerinde ısrarla durmuştur.

Şâh Veliyullâh ed-Dihlevî, şirk *ibadet* ve *saygı* kavramlarıyla açıklar.³³ İbadetin, boyun eğmenin/saygının son haddi olduğunu ifade eden Dihlevî; bunun da, ya şeklen veya niyet ile olacağını belirtir. O, saygının şekilsel boyutunu oluşturan secde/eğilme ve kıyam/ayağa kalkma hallerinin ancak niyetle anlam kazanacağına işaret ederek; kulların Mevlâ'sına, öğrencilerin öğretmenlerine, halkın hükümdarlarına kıyam ve secde suretiyle saygı gösterdiklerine değinir. Secdenin, saygının en üstün şekli olduğuna vurgu yaparak bunun da, Âdem (as)³⁴ ve Yûsuf (as)³⁵ örneklerinde olduğu gibi selamlama mı, yoksa ibadet mi olacağını ancak niyetle anlaşılacağını belirtir.

³² Bk. ed-Dihlevî, Şâh Veliyullâh, *Hüccetüllâhi'l-Bâliğa*, I, Beyrut, 2005, ss. 115-122.

³³ ed-Dihlevî, *Hüccetüllâhi'l-Bâliğa*, I, s. 117.

³⁴ "Ve meleklere: 'Âdem'e secde edin' dedik. İblis hariç (hepsi) secde ettiler. O ise, diretti ve kibirlendi, (böylece) kafirlerden oldu." (Bakara, 2/24); Krş. A'râf, 7/11; İsrâ, 17/61; Kehf, 18/50; Tâ-Hâ, 20/116.

³⁵ "Ve (Yûsûf), ana babasını tahtın üzerine çıkardı. Hepsi ona (Yusuf'a) saygı ile eğildiler. Yusuf dedi ki: 'Babacığım! İşte bu, daha önce gördüğüm rüyanın yorumudur. Rabbim onu gerçekleştirdi. Şeytan benimle kardeşlerimin arasını bozduktan sonra; Rabbim beni zindandan çıkararak ve sizi çölden getirerek bana çok iyilikte bulundu. Şüphesiz Rabbim, dilediği şeyde nice incelikler sergileyendir. Şüphesiz O, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.'" (Yusuf, 12/100).

Bu konunun kendi dönemine kadar yeterince incelenmediğini ifade eden Dihlevî, bir başka örnek olarak “mevlâ” kelimesi üzerinde durur. Birçok manada³⁶ kullanıldığını belirttiği “mevlâ” kelimesi ile asıl kastedilenin “ma’bûd” olduğunu ve kendisinin de yukarıda ibadet kavramını açıklarken “Mevlâ” ifadesini işte bu anlamda kullandığını vurgular.³⁷

Aslında İslâmî literatürde “Allâh” yerine kullanılan “Mevlânâ” kavramı, Şâh Veliyyullâh’ın yetiştiği bölge olan Hint Alt Kıtasında, çok yaygın bir saygı ve hürmet ifadesi olarak “hoca” ve “üstad” anlamlarında da kullanılmaktadır. Dolayısıyla o, Allâh için kullanılan böyle bir kavramın kullar için de tazim amaçlı kullanılmasının gerçek boyutunun ancak niyetle anlaşılacağı kanaatinde. Zira Hinduizm’in panteist etkisi altında yoğrulmuş bir kültürde yetişmiş olan bu kıta insanların her şeye uluhiyyet atfetmesi; bir başka ifadeyle kıymet verdiği her şey veya kişiye -ölçüyü kaçırarak- tanrısal bazı özellikleri kolayca izâfe etmesi, Dihlevî’yi böyle düşünmeye sevkeden âmil olsa gerektir.³⁸ Dolayısıyla o, bu konuyu detaylı bir tahkike tabi tutarak, bir yönüyle şirk bir başka yönüyle ise şirk görünmeyen aynı eylem karşısında nasıl bir tavır takınılacağını ortaya koymaya çalışmıştır.

Şâh Veliyyullâh’ın konunun incelenmesine, tezellül/boyun eğme kavramı ve bu eylem kapsamındaki muhatapların -yani boyun eğen ve boyun eğilenin- özellikleriyle başladığı görülür. Bu eylemin boyun eğen için zafiyet, diğer taraf için kuvvet; boyun eğen için bayağılık, diğer taraf için şeref; boyun eğen için bağlılık ve tevazu, diğer taraf için ise itaat ettirme ve söz geçirme anlamlarını ifade ettiğini vurgular. O, üzerinde düşündüğünde insanın kuvvet, şeref, itaat ettirme gibi kemâl ifade eden şeylerin iki mertebede olacağı sonucuna ulaşacağını belirtir. Yani bu şeyleri şu iki durumdakilerden biri gerçekleştirir: Bunlardan biri, kendisi ve kendisi gibi olanlar; diğeri ise hudûs (sonradan olma) ve imkânın³⁹ noksanlıklarından tamamen Müteâl/Yüce Varlık ve kendisine O el-Müteâlî/En Yüce olanın özelliklerinden bir şeyler

³⁶ Efendi, sahip, dost, yardımcı, komşu, ortak, müttefik, akraba, yeğen gibi birçok anlamda kullanılan “Mevlâ” kelimesi hakkında daha geniş bilgi için bk. İbn Manzûr, Cemalüddin Ebi’l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü’l-Arab*, Beyrut (Lübnan), 2005, VIII, ss. 822-830.

³⁷ ed-Dihlevî, *Hüccetü’lâhî’l-Bâliğa*, I, s. 117.

³⁸ Bunun yanı sıra, cümle içerisinde mecaz anlam, yan anlam, kinâye gibi konumda olup, hakiki anlamda kullanılmamış kelimelere, dilin belağatına/sanatsal inceliklerine vâkıf olamayanların gerçek anlam yüklemesi, bu sorunun coğrafi olarak daha yaygın görülmesine sebebiyet vermektedir. Ülkemizde özellikle 2000’li yıllardan itibaren, çağdaş selefi cereyanın da etkisiyle benzer sorunların yaşanması; hatta Mevlânâ Celâlettin Rûmî için kullanılan “Mevlânâ” tabirinden dolayı, “O, sizin mevlânız; bizim mevlâmız Allâh’tır.” denilerek birçok müslümanın tekfir edilmesi, bu sığ anlayışın mahsulü olsa gerektir.

³⁹ Vâcibin zıddı. Yani var olması da, olmaması da imkân dâhilinde olan.

intikal eden kişilerdir. Ancak Dihlevî, azameti, şerefi ve kuvveti de kişinin iki şekilde değerlendireceğini söyler. Bunlardan birincisi, tebaasına nisbetle hükümdarın azameti gibi ki; bu durum yardımcılarının çokluğu ve gücünün fazlalığı demektir. Yine yiğit birinin zayıfa veya hocanın öğrenciye yüceliği ki, kişi bu üstünlükte kendisinin de bir payı olduğunu düşünür. İkincisi ise, sadece el-Müteâli/En Yüce olanda bulunan azamettir.⁴⁰

Şâh Veliyyullâh, bir tarafını Vâcibu'l-vücûd'un, diğer tarafını ise mümkün varlık olan insanın oluşturduğu ikili taksim ve tesbitlerinde konuyu, bu iki taraf için kullanılan lafızların birbirine yakınlığının yol açacağı zorluğa ve bunların şirk kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceğine getirir. İnsanların, Yüce Zât'a yani Allâh'a ait olan dereceyi bilme konusunda eşit olamayacağını dile getiren Dihlevî, her insanın kendi algı gücü ölçüsünde sorumlu tutulacağını vurgular. Rasûlullâh (sas)'in bir hadislerinde⁴¹ gündeme getirdiği, tekrar diriltmekten ve hesaba çekilmekten kurtulmak için günahkâr bir kişinin başvurduğu yol ile ilgili olayı ise bu konuya örnek olarak verir. Dihlevî der ki: "Öldükten sonra cesedinin yakılmasını ve şiddetli bir rüzgârda savrulmasını vasiyyet eden bu adam, Allâh'ın tam bir kudret sahibi olduğuna inanmaktadır. Fakat o, bu kudretin mümkünata taalluk edip, mümteni olanlara ise taalluk etmediği kanaatindedir. Yine bir kısmı karaya bir kısmı da denize savrulmuş küllerin bir araya toplanmasının imkânsız olduğunu düşünmüştür. Dolayısıyla bunu (Allâh için) bir noksanlık olarak görmemiştir. Böylece kendi bilgisi/algı kapasitesi oranında sorumlu tutulmuş ve kâfir addedilmemiştir."⁴²

Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî, yukarıda bahsedilen bu iki derece için kullanılan lafızların birbirine çok yakın olmaları sebebiyle; Allâh'a, yıldızları ve kendilerinden keşf, duânın kabulü gibi olağanüstü haller zuhur eden salih

⁴⁰ ed-Dihlevî, *Hüccetüllâhi'l-Bâliğa*, I, s. 117.

⁴¹ "Sizden önceki ümmetlerden bir adam vardı. Allâh kendisine bol mal vermişti. Öleceğini anladığında çocuklarını topladı ve onlara: "Ben size nasıl bir baba oldum?" dedi. Çocuklar: "Hayırlı bir baba oldun." dediler. Adam çocuklarına: "Ben hayatımda en küçük bir hayır işlemedim; öldüğüm zaman beni yakın, sonra kemiklerimi iyice öğütün, sonra da şiddetli rüzgârlı bir günde külümü savurun." dedi. Çocukları da öyle yaptılar. Allâh Teâlâ onun küllerini bir araya topladı, tekrar diriltti ve kendisine: "Seni böyle yapmaya iten ne idi?" diye sordu. Adam: "Senin korkun." diye cevap verdi. Bunun üzerine Allâh Teâlâ, onu rahmetiyle karşıladı." Buhâri, *Enbiya*, 54 (H. No: 3478).

⁴² ed-Dihlevî, *Hüccetüllâhi'l-Bâliğa*, I, s. 118.

kulları şirk koşmanın, insanlar arasında tevarüs eden bir hastalık olduğunu ifade etmektedir.⁴³

Dihlevî, her peygamberin kendi kavmine şirkin hakikatini kavratmak, bu iki kısmın/derecenin arasını ayırmak ve -her ne kadar lafızlar birbirine yakın olsa da- mukaddes olan dereceyi Vâcibü'l-vücûd'a hasretmek/has kılmak için gönderildiğini belirtir. Nitekim Peygamber (sav)'in bir tabibe: "Sen sadece hasta ile ilgilenen birisin; tabib Allâh'tır."⁴⁴ demesini ve yine Rasûlullâh (sav)'in kendisine "Efendimiz!" diye hitap edenlere: "Efendi, ancak Allâh'tır."⁴⁵ ifadelerini, lafızlardaki mukârenete ve Peygamber (sav)'in tevhidin gerçek manalarından bir kısmına işaret etmesine örnek olarak gösterir.⁴⁶

İki manaya da çekilebilecek lafızların şirke düşmeye mahal teşkil etmesinin, önceki şeriatlarda da yaşandığına dikkati çeken Dihlevî, havârîler sonrası dönemi örnek olarak vermektedir. Peygamber İsâ (as)'ın dostları ve dininin yayıcıları olan havârîlerden sonra gelenlerin, namazı hakıyla kılmadıklarından, şehvetlerine tabi olduklarından ve dinde ortak kullanılan lafızları, hamledilmeleri gereken manaların dışında kullandıklarından bahseder. Yine Allâh Teâlâ'nın bütün şeriatlarda seçkin kulları için bir imtiyaz/ayrıcılık kıldığı şefâat ve mahbûbiyyet/Allâh'ın sevdiği kul olma konusunu yanlış algıladıklarını; nitekim bu kullarda görülen hârikulâdelikleri ve zuhurâtı da, Allâh'ın ilim ve teshîr/itaat ettirme gücünün bunlara intikal ettiğine yorumladıklarını belirtmektedir. Dihlevî, "Gerçek şu ki, tüm bunlar bir yönüyle tedbîr-i ilâhî'nin inmesi için hazırlanmış bulunan insânî veya rûhânî güçlere râcidir. Yoksa bu hârikulâdelikler, onlar tarafından bir yaratma veya Vâcibu'l-vücûd'a ait bir özelliğin onlarda bulunması neticesinde gerçekleşmiş değildir."⁴⁷ diyerek bu konuda doğru algının ne olması gerektiğine de yer vermiştir.

Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî, şirk koşmayı bir hastalık olarak değerlendirir ve bu hastalığa yakalananların tek tip olmadığına vurgu yapar. Bunlardan bir kısmının taptıkları şeylerin tamamen Allâh algısının yerini aldığı, Allâh'ın celâl ve azametini tamamen unuttuklarını, sadece ortak

⁴³ ed-Dihlevî, *Hüccetü'llâhi'l-Bâliğa*, I, s. 118.

⁴⁴ Bk. Ebû Dâvud, *Tereccül*, 18 (H. No: 4207).

⁴⁵ Bk. Ebû Dâvud, *Edeb*, 9 (H. No: 4806).

⁴⁶ ed-Dihlevî, *Hüccetü'llâhi'l-Bâliğa*, I, s.118.

⁴⁷ ed-Dihlevî, *Hüccetü'llâhi'l-Bâliğa*, I, ss. 118-119.

koştukları şeylere tapıp ondan yardım dilediklerini, nazar-ı burhânî⁴⁸ yoluyla varlık silsilesinin/zincirinin Vâcibu'l-vücûd olan Allâh'a ulaştığını bilseler de asla Allâh'a yönelmediklerini belirtir.⁴⁹

Diğer bir kısmının ise, her şeyin efendisi ve müdebbirinin Allâh olduğuna inandıklarını, lakin bununla birlikte O'nun, bazı kullarına şeref ve ilahlık libası giyindirdiğine, bazı özel işlerde onlara tasarruf yetkisi verdiği, böylece onların da Allâh'ın kulları hakkındaki şefaatinin kabul ettiklerine de inandıklarını söyler. Nasıl ki her bölgeye idareciler/hükümdarlar gönderen hükümdarlar hükümdarı, büyük çaplı işler hariç o bölgenin işlerinin idaresini gönderdiği idareciye vermişse; bu inançta olanların da, Allâh'ın aynı şekilde temsilciler tayin ettiğine inandıklarını belirtir.⁵⁰ O, hatta bu gruptakilerin düştükleri derin çukuru gösterme adına şu ifadeleri kullanmaktadır: "Bu inançta olan kimseler, başkalarıyla o seçkin kulları eşit tutma endişesinden dolayı, onlara 'Allâh'ın kulları' dahi demekten imtina eder/çekinir de, onları 'Allâh'ın oğulları' veya 'Allâh'ın sevgilileri', kendilerini de onların kulu diye isimlendirirler. Meselâ; 'Abdu'l-Mesih', 'Abdu'l-Uzzâ' gibi. Bu durum Yahûdî, Hıristiyan ve müşriklerin çoğunluğunun; bir de günümüzde Muhammed (sas)'in dininden görünen münafıkların bazı aşırılarının hastalığıdır."⁵¹

Dihlevî, küfür veya şirk hükmü verilirken zâhirî bir illetin olmaması durumunda, usul-u fıkhıdaki "illet gizli bir vasıfısa, şeriat sahibi onun yerine mazinnet⁵² olan (yani illetin yerini tutan) ve ona delalet eden açık bir vasıfı koyar."⁵³ prensibinden hareketle, şirk koşma anlamına gelen putlara secde etmek, onlara kurban kesmek, onların adıyla yemin etmek gibi davranışların

⁴⁸ Öncülleri bedihî önermelerden çıkarılan bilgilere dayanan burhan. Diğer bir ifadeyle doğruluğunda şüphe bulunmayan ve kesin bilgi ifade eden kıyas. (Daha geniş bilgi için bk. Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2010, ss. 49-50.).

⁴⁹ ed-Dihlevî, *Hüccetüllâhi'l-Bâliğâ*, I, ss. 118-119.

⁵⁰ ed-Dihlevî, *Hüccetüllâhi'l-Bâliğâ*, I, s. 119.

⁵¹ ed-Dihlevî, *Hüccetüllâhi'l-Bâliğâ*, I, s. 119.

⁵² Mazinnet; illetin gizli bir vasıfı olduğu durumlarda ona delalet etmesi için Şeriat Sahibi tarafından konan açık vasıfı ifade eder. Zira illet, duyularla anlaşılacak kadar gizli ise, hükmü göstermesi mümkün değildir. Mesela; karşılıklı rıza, mülkiyetin intikalinin esası ve illetidir. Rıza ise, kalp ile alakalı manevi ve gizli bir durumdur. Duyularımızla anlaşılması mümkün olmadığından illet olamaz. Bu nedenle Şeriat Sahibi onun yerine açık ve anlaşılır bir durum olan "akdin siğası"nı (yani sattım, aldım, kabul ettim gibi ifadeleri) koymuştur. Yine; kasten bir insanı öldürme fiili, kısasın illetidir. Fakat kasıt, öldürenden başkasının bilemeyeceği manevi (kalbi) bir durumdur. Bu nedenle Şeriat Sahibi, kası ifade etmek üzere ona delalet eden açık bir şeyi ikame etmiştir. Bu açık şey de bıçak, tabanca, tüfek gibi katilin kullandığı aletlerdir. Daha geniş bilgi için bk. Zeydân, Abdülkerim, *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh*, Bağdat, 1976, s. 204.

⁵³ Zeydân, *el-Vecîz*, s. 204.

da küfür sayıldığını vurgular. Fakat devamında onun, kendisine bu ilmin kapılarının nasıl açıldığını, yani bu konunun ayrıntılarına nasıl vâkif olduğunu bir örnekle anlattığı olayda ciddi bir paradoksa düştüğünü görmekteyiz.

O, kuyruk kısmını ve ayaklarını hareket ettiren zehirli bir böceğe secde eden bir topluluğun durumunun kendisine arzedildiğini ve kalbine, “Bunlarda şirk zulmeti görüyor musun? Yine putperestlerde gördüğün hatalar bunları da çepeçevre kuşatmış mıdır?” diye bir ilham geldiğini söyler. Kendisinin de: “Hayır, ben bu topluluğu onlarla aynı görmüyorum. Çünkü bunlar o böceği kible edinmişler ve saygı gösterme derecesini diğeriyle karıştırmamışlardır.” dediğini; bunun üzerine kendisine, “Sırta erdin” denildiğini belirtir. Şâh Veliyyullâh, kalbinin işte o gün bu ilimle dolduğunu ve konuya tam bir vukufiyet kazanarak tevhîd ve şirk koşmanın hakikatini ve şeriatin bu ikisine mazinnet/açık vasıf olarak belirlediği şeyleri öğrendiğini; yine ibadetin tedbirle olan ilişkisini anladığını söyler.⁵⁴

Oysa Dihlevî'nin daha önceki açıklamalarına bakıldığında burada bir tenakuz olduğu görülmektedir. Zira kendisine arzedilen ve kalbine ilham olunan sorular kaçısında onun; “Onların niyetlerine bakılır. Eğer ibadet secdesi ise küfürdür. Yok, eğer bunun ötesinde tedbir amaçlı bir hareket veya Âdem (as) ve Yûsûf (as) örneklerinde olduğu gibi selamlama secdesi ise küfür değildir” demesi gerekirdi. Vahiy mahsulü olmayan bilgilerin doğasında bulunan “kusurlu olabilme” özelliğinin bir yansımasını da burada görmekteyiz. Zaten o da, kendisine ilham olunduğunu belirttiği tüm bu açıklamaların sonunda “Allâhu a'lem”⁵⁵ diyerek bunların kesin bilgiler olmadığına ve mutlak doğrunun hak katında olduğuna işaret etmektedir.

Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî, şirk kavramının tahlilini yaptıktan sonra, daha somut ifadelerle şirkin tanımı ve şirke mahal teşkil eden davranışların tesbit ve açıklaması üzerinde durur. Bu bağlamda o, Allâh Teâlâ'ya has sıfatları, O'ndan başkasına nisbet etmenin şirk olduğunu vurgulayarak şöyle demektedir: “Esasen şirk; bireyin, insanlar arasında yüceltilmiş bulunan bazı kişilerden sâdır olan fevkalâde hallerin, onların insan türünde bulunmayan bir sığata sahip olmalarından kaynaklandığına inanmasıdır. Onlarda varlığına inandığı bu sıfat, Şânı Yüce Vâcibü'l-Vücûd'a hastır ve O'nun dışındakilerde ancak şu şekillerde olur: Ya O, kendi ulûhiyyet libasını bir başkasına giydirir veya başkasını kendi zâtı içerisinde yok eder ve o kişi O'nun zâtı ile kaim olur

⁵⁴ ed-Dihlevî, *Hüccetüllâhi'l-Bâliğa*, I, s. 119.

⁵⁵ ed-Dihlevî, *Hüccetüllâhi'l-Bâliğa*, I, s. 119.

(bir çeşit fenâ fillâh); ya da böyle çeşit çeşit hurafelere inananların zannettiği bir başka şekilde olur.”⁵⁶

Dihlevî, bahsettiği bu şirk şeklinin Mekke müşriklerinin telbiyelerinde⁵⁷ bariz bir şekilde görüldüğünü vurgular. O, bu inanç üzere olanların da, ilahlık vasfına sahip olduğuna inandıkları insanın huzurunda aşırı bir saygı göstererek; ona karşı, kulların Allâh Teâlâ'ya gösterdiğine benzer bir davranış içerisinde girdiklerini belirtir.⁵⁸ Bunun da, kalıpları ve silüetleri olan bir mânâ olduğunu söyleyen Dihlevî; bu konuda şeriatin, insanların şirk niyetiyle işledikleri ve âdeten şirke mahal olup ondan ayrılmayan davranış kalıpları üzerinde durduğunu ve sadece onları esas aldığını ifade eder.

Şâh Velîyyullâh ed-Dihlevî, İslâm inancına aykırılık teşkil eden davranışları⁵⁹ sekiz madde altında toplar:

- a) Allâh'tan başkasına secde etmek.
- b) İhtiyaçları Allâh'tan başkasına arz etmek ve O'ndan başkasından yardım beklemek.
- c) Ortak koşulan bazı şeyleri “Allâh'ın kızları” ve “Allâh'ın oğulları” diye isimlendirmek.
- d) Onların helâl kıldıklarını helâl, haram kıldıklarını haram kabul etme anlamında din adamlarını rab edinmek.
- e) İster adlarını anarak olsun, ister onlara ait özel mekânlarda/sunaklarda olsun; putlara ve yıldızlara kurban kesmek veya onları bu amaçla salıvermek.
- f) Mübarek sayılan ve saygı duyulan bir takım put ve insanların adlarıyla yemin etmek.
- g) Allâh'tan başkası adına haccetmek.
- h) Çocuklara Abdu'l-Uzzâ, Abdu'ş-Şems gibi isimler vermek.⁶⁰

⁵⁶ ed-Dihlevî, *Hüccetüllâhi'l-Bâliğa*, I, s. 119.

⁵⁷ Nitekim bir Hadîs-i Şerîf'te müşriklerin şöyle telbiyede buldukları belirtilmiştir: “Lebbeyk, lebbeyk, lâ şerike lek illâ şerîken hüve lek, temlikuhû ve mâ melek. (Mânâsı: Buyur Tanrım! Emrine âmâdeyim! Senin ortağın yoktur. Ancak bir ortağın vardır ki, o da senindir. Kendisine ve sahip olduğu her şeye mâliksin.)” Bk. Müslim, Hacc, 22.

⁵⁸ ed-Dihlevî, *Hüccetüllâhi'l-Bâliğa*, I, s. 120.

⁵⁹ Burada, illetinin duyularla anlaşılamayacak kadar gizli olması nedeniyle şirke mazinet/açık vasıf teşkil eden ve bu nedenle yasaklanan davranışlar kastedilmiştir.

⁶⁰ ed-Dihlevî, *Hüccetüllâhi'l-Bâliğa*, I, ss. 120-122.

Dihlevî, yukarıda sıralanan bu başlıkların her birini Âyet-i Kerîme ve Hadîs-i Şeriflerle destekleyerek açıklarken; “Helâl kıldıklarını helâl, haram kıldıklarını haram kabul etme yönüyle din adamlarını rab edinme” konusu üzerinde daha detaylı durmaktadır.⁶¹ Neticede ise, tüm bunların şirke mahal teşkil etmeleri yönüyle Allâh Teâlâ tarafından yasaklandığına dikkat çekmektedir.

Tevhîd bahsini, şirk konusuna nisbetle daha yüzeysel ele alan Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî, bu konuyu da zıddı yani şirk üzerinden işlemektedir. Bütün iyiliklerin esasını ve her türlü güzelliklerin temelini Tevhîd inancının teşkil ettiğini⁶² ileri süren Dihlevî, bu görüşünü şöyle gerekçelendirmektedir: “Çünkü âlemlerin Rabbi Allâh’a huşû ile teslim olmak, tevhîd esasına dayanır. Huşû ve teslimiyet ise, mutluluğu sağlayan ahlâkî ilkelerin en önemlisidir. Tevhîd, en faydalı iki tedbirden biri olan “ilmî tedbir”in aslıdır.⁶³ İnsanın gayb âlemine teveccühü/yönelişi ancak bununla mümkün olur. Nefis o âleme katılabilmeye ancak bu sayede kabiliyet kazanır.”⁶⁴

Rasûlullâh (sav)’in bu konu üzerinde önemle ve özenle durduğuna atıfta bulunan Dihlevî, onun, tevhîdin iyilik çeşitlerine olan nisbetini ‘kalbin vücuda nisbetine benzettiğini’,⁶⁵ dolayısıyla onun düzgün olması durumunda diğer hepsinin düzgün olacağını; onun bozuk olması durumunda ise, hepsinin de fesada uğrayacağını vurguladığını belirtir.⁶⁶ Bu hatırlatmayla o, tevhîd inancındaki bozulmanın, İslamın diğer bütün unsurlarında bozulmaya sebep olacağına; aslî halinin korunup varlığını devam ettirmesinin ise, tüm bu unsurlara hayat verip onların canlılığını sürdürmesini sağlayacağına işaret etmektedir.

Allâh’ın, kendisine şirk koşulmadığı müddetçe tüm günahları affedebileceğini belirttiğini⁶⁷ vurgulayan Dihlevî, büyük günah işlemiş Müslümanların da cehennemde ebedî kalmayacağını belirtir ve “Eğer siz yasaklananların/günahların büyüklerinden kaçınırsanız, sizin küçük

⁶¹ ed-Dihlevî, *Hüccetüllâhi’l-Bâliğâ*, I, s. 121.

⁶² ed-Dihlevî, *Hüccetüllâhi’l-Bâliğâ*, I, s. 115.

⁶³ Diğeri ise, “amelî tedbir”dir.

⁶⁴ ed-Dihlevî, *Hüccetüllâhi’l-Bâliğâ*, I, s. 115.

⁶⁵ Rasûlullâh (sas) şöyle buyurmuştur: “...Bilin ki! Vücutta öyle bir et parçası vardır ki o, iyi (düzgün) olursa bütün vücut iyi (doğru ve düzgün) olur; o bozulursa bütün vücut bozulur. Bilin ki! O, kalptir.” Buhârî, *Îmân*, 39.

⁶⁶ ed-Dihlevî, *Hüccetüllâhi’l-Bâliğâ*, I, s. 115.

⁶⁷ Nisâ, 4/48, 116; Tirmizî, Duâ, 98.

günahlarınızı örteriz.”⁶⁸ âyetine yer vererek, günahların kılınan namazlar ve diğer keffâretlerle affedilebileceğini söyler.⁶⁹ Hatta Müslümanların büyük günah işleyenlerinden tevbe etmeden ölenlerin de Allâh'ın affı kapsamında olabileceklerini ifade eden Dihlevî, bu durumu şu şekilde izah eder: “Allâh Teâlâ'nın dünya ve ahiretteki fiillerinin iki yönü vardır. Birincisi sünnetullâha uygun olanlar; ikincisi ise hârikulâde/olağandışı şekilde meydana gelenler. İşte O'nun tevbe etmeden ölen büyük günah sahiplerini affetmesi, bu ikinci yönden (yani olağan dışı yönüyle) câizdir. Yine kul hakkını helal etmesi de bu yönüyle câizdir. Bu da ilk bakışta birbirine zıt görünen nassların arasını uyuşturma şeklidir.”⁷⁰

Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî, Kur'ân-ı Kerîm'in tevhîd hususunda üzerinde en çok durduğu konuları dikkate alarak ve tarihî süreç içerisinde şirke en çok düşülen konuların tenzih yönüyle bir özeti yaparak, tevhîdin mertebelerini belirlemiştir. O, tevhîdin şu dört mertebesi olduğunu ifade eder:

- a) “Vâcibu'l-vücûd” vasfını sadece Allâh'a hasretmek.
- b) Arşın, göklerin, yeryüzünün ve orada bulunan diğer cevherlerin yaratılışını sadece Allâh'a hasretmek.
- c) Göklerin, yeryüzünün ve bunlar arasında bulunan her şeyin idaresini sadece O'na hasretmek.
- d) O'ndan başkasını ibadete layık görmemek.⁷¹

Dihlevî, tevhîdin yukarıda belirtilen mertebelerinden ilk ikisine gerek Yahudi, gerek Hristiyan gerekse Müşrik Araplar olsun hiç kimsenin muhalefet etmediğini; ancak insanlardan bazı gurupların tevhîdin son iki mertebesi

⁶⁸ Nisâ, 4/31

⁶⁹ ed-Dihlevî, *et-Tefhîmâtü'l-İlâhiyye*, I, s. 200.

⁷⁰ ed-Dihlevî, *et-Tefhîmâtü'l-İlâhiyye*, I, s. 200. Burada kendisinin de bizzat dile getirdiği gibi Şâh Veliyyullâh, birçok konuda nassların arasını uyuşturmayı mahirâne bir şekilde başarmıştır. (Bu bilgiler, Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî'nin *et-Tefhîmâtü'l-İlâhiyye* adlı eserinde, itikâdî konudaki görüşlerini özetlediği “65. Tefhim”de yer almaktadır. Risâle her ne kadar akâid konularının tümüne şâmil olmasa da, onun itikâdî konulardaki görüşlerini özet olarak içermektedir. Üzerine çeşitli şerhlerin de yazıldığı bu eser, *el-Akîdetü'l-Hasene* adı altında Urduca tercümesiyle birlikte müstakil olarak da basılmıştır. Şâh Veliyyullâh, risalesinde lafızcılık ve te'vil arasında orta bir yol tutarak sade ve akıcı bir üslûp kullanmıştır. Risale bu yönleriyle, *el-Akîdetü't-Tahaviyye*, *Akâid-i Neseî* ve *Fıkhî Ekber* gibi Ehl-i Sünnetin akâid klasikleriyle benzerlik göstermektedir. Türkçemize daha önce kazandırılmamış olan bu eser; tarafımızdan üç ayrı nüshası karşılaştırılarak tahkikli metin oluşturulmuş ve dilimize çevirilmiş olup basıma hazır haldedir.).

⁷¹ ed-Dihlevî, *Huccetullâhi'l-Bâliğa*, I, s. 115.

konusunda ise ihtilafa düştüklerini; bunları da genellikle Yıldızperestler, Müşrikler ve Hıristiyanlar olmak üzere üç fırkanın oluşturduğunu söyler.⁷² O, bu son iki mertebeye ilgili olarak özellikle büyük ve önemli işlerin düzenlenmesi ve idaresi hususunda müşriklerin Müslümanlarla aynı kanaatte olduklarını, yani tüm bunların müdebbirinin Allâh Teâlâ olduğunu kabul ettiklerini belirtir. Fakat ayrıldıkları noktanın ise, sair işlerin idaresinin O'nun katında kıymetli olduğunu düşündükleri salih kişilere verildiğine inanmaları olduğunu vurgular. Şâh Veliyyullâh, bu üç fırkaya ait pek çok iddia ve sayısız hurafenin bulunduğunu söyleyerek; araştırmak isteyenlerin bunları kolayca görebileceğini belirtir. Kurân-ı Kerîm'in, tevhîdin yukarıda belirtilen mertebeleri üzerinde yoğun ve doyurucu bir şekilde durduğunu ifade eden Dihlevî, kâfirlerin itirazlarını şüpheye mahal bırakmayacak şekilde izale ettiğini vurgulamıştır.⁷³

Şâh Veliyyullâh, Tevhîd ve Şirk konusundaki görüşlerini ortaya koyarken özellikle ilâha ait vasıfların insanlara nispeti üzerinden konuya yaklaşmaktadır. Bu durum onun, kendi yaşadığı bölgede var olan sorunlara çözüm üretme gayretiyle doğrudan ilişkilidir. Gerçi o sadece kendi bölgesine özel değil, tarih boyunca daima var olan sorunlar üzerinde durduğu; dolayısıyla gündeme getirdiği çözümlerin de Müslümanların yaşadığı her dönem ve coğrafyaya şamil olduğu kanaatindedir.

SONUÇ

Sosyal hayatta karşımıza çıkan yaşam ve davranış biçimleri, bireylerin ve toplumların inandıkları değerlerden daha çok bu değerleri nasıl anlamlandırdıklarıyla doğrudan ilişkilidir. Yani tüm bunlar, bir anlayış ve yorumlama şeklidir. Dolayısıyla olumsuz görülen davranışlarda istedik yönde bir değişim, davranışa sebep olan anlayışta gerçekleştirilecek bir islahla mümkündür.

Dihlevî'nin de bu doğrultuda hareket ettiği, yani toplumdaki zihniyet yapısını değiştirmeyi öncelediği söylenebilir. Fakat bunu yaparken, değerlendirmelerinde referans olarak Kur'ân ve sünnetin yanısıra çocukluğundan beri içerisinde yetiştiği sufistik kültürün etkisiyle rüya ve ilham unsurlarını etkin kılması, mücadele ettiği problemlerin sebeplerinden birinin devam etmesine ve bazı sorunların pekişmesine neden olmuştur. Bu durum da, çözümlerinin genel geçerliliğine gölge düşürmüştür.

⁷² ed-Dihlevî, *Hüccetüllâhi'l-Bâliğa*, I, ss. 115-116.

⁷³ ed-Dihlevî, *Hüccetüllâhi'l-Bâliğa*, I, s. 116.

Onun değerlendirmelerinde vehbîlik, ilham ve rüya konularını ön plana çıkarması, sözünü daha dinlenir kılabilmek olabilir. Zira döneminde en çok itibar gören ve sözü dinlenen kişilerin, kendilerinde böyle mistik yönler bulunduğunu iddia edenler olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu kanaat hakikatten çok da uzak olmasa gerektir. Yine kendisine ilham olunduğunu belirttiği açıklamalarının sonunda “Allâhu a’lem/en doğrusunu Allâh bilir” ifadesini kullanması, bunların kesin bilgiler olmadığına ve mutlak doğrunun hak katında olduğuna işaret etmesi bakımından önemlidir.

Kendisini yaşadığı dönemin müceddidi olarak tanımlayan Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî, bir müceddidin de kelâm, fıkıh ve tasavvuf alanlarının her birinde faaliyet göstermesi gerektiği kanaatindedir. Bu bağlamda onun kelâm ve akâid alanındaki çalışmalarının daha çok bid’at ve hurafeler konusuna odaklandığını görmekteyiz. Her ne kadar yönlemsel sorunlar barındırsa da bu durumun, onun yaşadığı dönemde İslâm âleminin birçok yerinde ortaya çıkan ve yaygınlık kazanan hurafelerle mücadeleye bir katkı sunduğu ifade edilebilir.

Ona göre hakikat, Şeriat’ın kaynağından elde edilebilir. Şâh Veliyyullâh’ın bu yaklaşımı, Mu’tezile’nin tesiri ile bir metafizikleşme sürecine giren ve felsefe âlimlerinin tartıştığı tüm konuları mevzû edinen, dini savunma gâyesiyle ortaya çıkararak zamanla bir hakikat araştırması haline dönüşen kelâm ilminin geldiği noktaya yönelik bir tenkittir. Onun görüşleri, Gazzâlî’nin bu husustaki eleştirileri ile paralellik arz etmektedir. Fakat o, toplumda bir eksen kaymasına sebep olan tevhîd, şirk ve bid’atler konusuna biraz daha fazla yoğunlaşmıştır.

Şâh Veliyyullâh’ın, tevhîd ve şirk bahislerini açıklarken konuyu eylem, kavram ve niyet üçlemesiyle ele alması, değerlendirmelerinde daha somut neticelere ulaşmasını sağlamıştır. Bu da, ifade edilen şeylerin avamın/halk kesiminin algı dünyasında daha kolay karşılık bulmasına yardımcı olmuştur.

Onun, şirki “ibadet” ve “saygı” kavramlarıyla açıklarken; kişilerden sadır olan fiilerin hükmü (iman-küfür) konusunda niyetin belirleyiciliğine dikkatleri çekmesi; toplumsal barışa bir katkı olarak görülebilir.

Özellikle iki manaya da çekilebilecek lafızların şirke düşmeye mahal teşkil edebileceğini belirterek, bu gibi kavramların kullar için kullanımında aşırı hassas olunmasının gereğine vurgu yapması; niyet konusunun suistimal edilmesine karşı bir önlem olarak değerlendirilebilir.

Onun, şirk veya küfür konusunda hüküm verilirken zâhirî bir illetin bulunmaması halinde bir usûl-u fıkıh ıstılahı olan “mazinnet/açık vasıf”

prensibinden hareketle hükmün ortaya çıkarılması gerektiğini ifade etmesi ise; bu konunun ilkesel olarak temellendirilmesi ve daha iyi anlaşılması açısından özgün bir yaklaşım olduğu kanaatindeyiz.

Dihlevî'nin, şirk koşmayı öteden beri insanlar arasında tevarüs eden yani bulaşıcı bir hastalığa benzetmesi, kaçınma ve tedbir alma noktasında dikkatlerin bu konuya yönelmesi için güzel bir teşbih olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gerçekten de, yoğun bir panteist kültür içerisinde yetişen insanların, kıymet verdikleri her şeye bazı tanrısal özellikleri kolayca izafe edebilmeleri, onun bu konudaki hassasiyetinin altında yatan nedenlerden biri olsa gerektir. Gerçi verdiği örneklerde bazen daha önceki tesbitleriyle çelişen paradoksal bir duruma düştüğüne şahit olsak da, bu durum onun açıklamalarını matlaştırarak yoğunlukta değildir.

Dihlevî'nin, şirk konusuna nisbetle tevhîdi daha yüzeysel ele alarak zıddı yani şirk üzerinden işleme; günün şartlarına göre Müslümanların yoğunlukta olduğu yerlerde uzaklaştırma ve arındırma adına şirk, müşriklerin yoğunlukta olduğu yerlerde ise ulaştırma ve yaşatma adına tevhîd konusuna öncelik verilmesi kanaatimizi destekler mahiyettedir.

Netice olarak Şâh Velîyyullâh ed-Dihlevî'nin, islâm ve tecdîd faaliyetleri kapsamında dini, ona sonradan eklenen ve tahrif edilen hususlardan ayırma; neyin sünnet ve neyin bid'at olduğunu ortaya koyma gayreti içerisinde bulunduğu söylenebilir. Onun, bu kritiği yaparken metot olarak, kesbî ilimlerin yanı sıra kendisine ilham olunduğunu belirttiği vehbî ilimlerden de istifade ettiği görülür. Dihlevî'nin bu husustaki somut ve net açıklamalarının, tarihi süreç içerisinde özellikle şirk ve tevhîd anlayışının birbirine karıştırıldığı durumlar için de bir turnosol görevi icra edebileceği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

Altıntaş, Ramazan, *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, Pınar Yay., İstanbul, 2003.

Aydın, Ahmet, "Şah Velîyyullah ed-Dihlevî ve Dihlevîlik", (Basılmamış Doktora Tezi), *Marmara Üniv., S.B.E.*, İstanbul, 2013.

-----, "Bir Bibliyografya Denemesi: Şah Velîyyullah ed-Dihlevî'yi Konu Alan Çalışmalar", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 4, c. IV, Sayı: 8, 2013/2, ss. 29-77.

Bulut, İsmail, "Şah Velîyyullah Dihlevî'nin Kelâmî Görüşleri", (Basılmamış Doktora Tezi), *Ankara Üniv., S.B.E.*, Ankara, 2007.

-----, Bulut, İsmail, "Dehlevi Düşüncesinde Mistik Yapı ve Rüya Kavramının Önemi", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, c. 9, Sayı: 2, 2011, ss.77-92.

Celbânî, G. N., *Şah Velîyullah Dihlevî Hayatı ve Eserleri*, Gelenek yay., İstanbul, 2002.

Daudî, Halid Zaferullah, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İnsan yay., İstanbul, 1995.

Dihlevî, Şâh Velîyyullâh, "el-Cüz'ü'l-Latîf fi Tercemeti'l-Abdi'z-Zaîf (Zor Zamanda Âlim Olmak: Şâh Velîyyullâh Dihlevî'nin Kendi Kaleminden Hayatı)", Çev. Özgür Kavak, *Dîvân İlmî Araştırmalar*, c. 9, Sayı: 17, 2004/2, ss. 117-145.

-----, *Hüccetullâhi'l-Bâliğâ*, Tahkik: Seyyid Sabık, Dâru'l-Ceyl, 2 cilt, Beyrut, 2005.

-----, *et-Tefhîmâtü'l-İlâhiyye*, Tashîh ve Tahşîye: Üstaz Ğulam Mustafa el-Kasimî, 2 cilt, Haydarâbâd, 1992.

Nedvî, Vâdih Reşîd el-Hasenî, *Târîhu's-Sekâfeti'l-İslâmiyye*, Leknev (Hindistan), 2014.

İbn Manzûr, Cemalüddin Ebi'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, DKİ, Beyrut (Lübnan), 2005.

İlhan, Mehmet, *Şah Velîyullah Dihlevî'nin Kelâmî Görüşleri*, Araştırma Yay., İstanbul, 2007, s. 16.

Karaman, Hayrettin, *İctihâd, Taklîd ve Telfik Üzerine Dört Risale, Şah Velîyullah ve İkd'ul-Cîd Risalesi*, İz yay., İstanbul, 2000.

Mevsûatü'l-Hadîsi's-Şerîf el-Kütübü's-Sitte, Editör: Salih b. Abdilaziz b. Muhammed b. İbrahim, Riyad (Suudi Arabistan), 2000.

Özarlan, Selim, "Dihlevî'ye Göre İslam'ın Sembolleri/Şeâir-i İslam", *Bilimname*, c. XVII, Sayı: 2010/1, ss. 229-250.

-----, "Şeâir-i İslâm'ın Oluşumunda Hz. İbrahim (a.s.) Şeriatının Rolü", *Diyanet İlmî Dergi*, c. 53, Sayı: 2, Nisan- Mayıs-Haziran 2017, Ankara, ss. 11-40.

Serhindî, Ahmed Fârûkî, *Mektûbât-ı Rabbânî*, çev. Kasım Yayla, Merve yay., 2 cilt, İstanbul, 1999.

Siyelkûtî, Muhammed Beşîr, *eş-Şâh Velîyullâh ed-Dihlevî*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1999.

Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM yay., İstanbul, 2010.

Zeydân, Abdulkerîm, *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh*, Müessesetü Kurtuba, Bağdat, 1976.